

**ŞAH HATAYİ'NİN ŞİİRLERİNDE
BAZI DİNİ-TASAVVUFÎ İNANÇ MOTİFLERİ VE
ANADOLU ALEVİ KÜLTÜRÜNDE ŞAH HATAYİ'NİN İZLERİ**

M.Saffet SARIKAYA¹

Giriş

Şah İsmail (892/1487-930/1524) Safeviyye tarikatının şeyhi olarak önemli bir misyona sahiptir. Tarikat özellikle dedesi Şeyh Cüneyd ile Anadolu'da azımsanmayacak bir mürit kitlesine sahip olmuştur ki Şah İsmail'i Tebriz'de devletin başına geçiren kitle de bunlardır. Şeyh Cüneyd'in Anadolu'da görünmesiyle birlikte muhtemelen onun yönlendirmeleri doğrultusunda Safeviyye dailerinin faaliyetlerini yoğunlaştırdıklarını söylemek mümkündür. Bu faaliyetler arasında çeşitli yazılı metinlerin yer aldığı ve Anadolu'daki tarikat çevrelerinde okunduğu bilinmektedir.² Bu metinlerden birisi Seyyid Hüseyin b. Seyyid Gaybi tarafından yazılan *Şerh-i Hutbetü'l-Beyan*'dir.³ Müellif eserde başta *Nâd-ı Ali* duasının şerhi olmak üzere bazı Hurûfî yorumlara yer verir. Bu yorumlarının birisinde ط harfinin ebced değerine istinaden mehdînin 900 hicri civarında zuhur edeceğini iddia eder.⁴ Şah İsmail'in Safevî Devleti'ni 907/1501'de kurmasını dikkate alırsak, böyle bir iddianın sistematik Safevî propagandasının bir parçası olması muhtemeldir. Şah İsmail'in Çaldıran'a kadarki davranış biçiminde kendisinde ilahî destekli böyle bir seçilmişliği gösteren tavrı sezme mümkündür. Kanaatimize göre Şah İsmail'i Safevî/Kızılbaş ocaklarında büyük ve vazgeçilmez kılan unsurlardan birisi budur.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde giderek güçlenen medrese geleneğiyle birlikte eğitimde Arapçanın, edebiyatta Farsçanın hâkim hale gelmesi ve resmi dilin de bu bağlamda giderek ağır bir Osmanlı Türkçesine dönüşmesi, yarı göçebe Türkmenleri yeni arayışlara yöneltmiştir. Şah İsmail aruz vezniyle söylediği deyişlerine rağmen kullandığı sade Türkçeyle bu arayışlara cevap vermeyi başarmıştır. Böylece kendi ana diliyle Türkçe konuşan, her dem kendisine ulaşılabilen, genç, cengaver ve karizmatik bir lider olarak Türkmenler Şah İsmail'in etrafında toplanmışlardır.⁵ Şah İsmail'in kullandığı dilin bu

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Isparta, Türkiye

² Örnekler hakkında bk. Saim Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik-Bektâşîlik*, Ankara (2003), 135-136, 204, 206 (BOA, MD 27/399/957; MD 28/349/883 nolu belgeler).

³ Eser tarafımızdan bir incelemeyle birlikte neşr edilmiştir. Bk., Seyyid Hüseyin ibn Seyyid Gaybî, *Şerhu Hutbetü'l-Beyân, İnceleme-Metin*, haz. M.S. Sarıkaya, Isparta 2004.

⁴ Seyyid Hüseyin ibn Seyyid Gaybî, *Şerhu Hutbetü'l-Beyân, İnceleme-Metin*, XIII, 42, Mili Ktb. Nu: A 3581, 100-101. Mehdilikle ilgili iddiaların genellikle yüzyıl başları esas alınarak ileri sürüldüğünü de göz ardı etmemek gerekir. Mehdilikle ilgili değerlendirmeler için bkz. Avni İlhan, *Mehdilik*, İstanbul (1993), 93 vd., E. Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 4. baskı, Ankara (1990), 246-288.

⁵ Konuyla ilgili daha geniş değerlendirmeler için bk., Ali Erol, "Azerbeycan Şiir Dilinin Gelişmesinde Hatai'nin Oynadığı Rol", *I. Uluslararası Şah İsmail Hatai Sempozyum Bildirileri*, 9-11 Ekim 2003, Ankara 2004, 94-99.

kitleleri ne kadar kendisine bağladığı ve onları derinden etkilediğini görmek için asırlar boyu unutulmayan, cemlerde tekrarlanan, terennüm edilen ve taklit edilen deyişlerini takip etmek yeterlidir.

Bu bildiride konu bu iki boyutuyla ele alınacaktır. Bir taraftan İsmail'in Şeyhlik ve Şahlığı şahsında birleştirdiği karizmatik şahsiyetini teşkil eden dini-tasavvufi inanç motifleri tespit edilecek; diğer taraftan bu karizmanın Anadolu'daki Kızılbaş müritler üzerindeki etkisine işaret edilecektir.

Şah İsmail'in Kişiliği

Erdebil'de doğan İsmail, babası Şeyh Haydar'ın Şirvanşah'a yenilmesi üzerine annesi ve kardeşleriyle birlikte İstahr kalesinde hapsedilmişlerdir. Aile daha sonra ülke içi siyasi dengelerde kullanılmak istenmiş, ancak kardeşi Ali'nin öldürtülmesi üzerine İsmail müridleri tarafından kaçırılıp Gilân bölgesindeki Lahicân'a getirilmiştir. Burada daha sonra ona devlet işlerinde de yardım edecek olan Şemseddin Lâhicî, onun terbiyesinde mühim bir rol oynamıştır. Başta Farsça ve Arapça olmak üzere Şîî geleneğe uygun dini ilimleri tahsil etmiş öte yandan Kızılbaş reislerinden savaş talimi ve tekniklerini öğrenmiştir.⁶ Onun kişiliği muhtemelen bu çocukluk yıllarına yaşadığı sıkıntılar, acılar ve aldığı eğitimle şekillenmiştir. Onun şiire meyli ve şairlik kuvveti de muhtemelen bu yılların eseridir.

Şah İsmail'in Mezhebi

Adım İsmail ibn Hayderi'yem
Ali'nin çâkerinin çâkeriyem

Hüseynî mezhebem men rehberiyem
Mevâli olanın men rehberiyem

Menim gazilerimle hürmet eylen
Gönül evinde onlardan biriyem

Meni anlardan ayru sanmanız siz
Velakin anların men serveriyem

Menem hem pîr ü sultân-ı âlem
Hatâyî'yem şahın bir kemteriyem⁷

⁶ Tufan Gündüz, Şah İsmail, md. *DİA*, XXXVIII, 253.

⁷ Eziaga Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I-II red. Hamid Araslı, Azerbaycan SSR İlimler Akademisi, Bakü 1966-1973, I, 351; İbrahim Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî ve Anadolu Hatâyileri*, İstanbul 1992, 84-85.

Bu beyitler Şah İsmail'in dini/mezhebi kişiliğini açıkça ortaya koymaktadır. Beyitlerde Hz. Ali'ye köle, Hüseyin'in yolundan giden ve o yoldan gidenlerin rehberi olan, onlarla bütünleşen, onları kendisinden ayırmayan fakat kendisinin onların başı ve âlemlerin sultan şeyhi (kutb, gavs) olduğunun da farkında ve bilincinde olan Haydar oğlu İsmail anlatılmaktadır. Şah İsmail bu mezhebî kişiliğini Ca'ferîliğe uymayanlara yönelik bir tehdit unsuru olarak da kullanmaktan çekinmez ve müridlerini bu yolda can vermeye davet eder. İktidara geçmesinden sonra Şîlik ile ilgili takip ettiği politikalar bu minval üzere yürümüştür.

Leşkerim gâzilerim sofilerim pîrlerim
Can ile başı bu yolda mene inkar değil

Kır Yezid ile Havârici tüket kalmaya hiç
Nişe kim Ca'ferî mezhebe talebkâr değil⁸

Şah İsmail şu beyitlerde ise durumun farklı bir boyutunu dile getiriyor.

Şah-ı Merdân'ın Ali'nin âliyem evladiyem
Zülfikar u tâc u Döldül üş nişânı mendedir

Açarem din-i Muhammed mezheb-i Ca'fer yakîn
Lâ feta illâ Ali bu sırr-ı pinhân mendedir⁹

Bu beyitlerde o, kendisini Hz. Ali'nin Ehl-i Beyt'inden ve evladından kabul eder. Hz. Ali'nin emanetlerinin de kendisinde bulunduğunu ifade ederek mezhebi kişiliğini sufi geleneğe hemhal ve birbiriyle iç içe bir algıyla sunmaktadır. Zira tâc tasavvufi bir semboldür. Zülfikâr ve Döldül ise adeta Hz. Ali'nin şahsında Şah İsmail'in cengaver ve kahraman kişiliğini sembolize eder. Burada Şî gelenekteki imamet-mehdilik algısının, İsmail'in şahsında tasavvufî şeyhlikle birleştiğini ve her iki geleneğe uygun olarak Hz. Ali ve evlatlarının yoluna ram olarak bütünleştiğini ifade etmek gerekir. Bu nedenle Şah İsmail deyişlerinin çoğunda Hz. Ali'ye kemter, çâker, Kamber vb. olduğunu ısrarla vurgular.¹⁰ Öte yandan Alevî kültüründe ilk *Düvazdeh* örneklerini ve *Düvazdeh* deyişi söyleme geleneğini Şah İsmail başlatmıştır.¹¹

⁸ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I, 327-328; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 76.

⁹ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I, 141-142; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 121.

¹⁰ Şah İsmail'in eserlerinde Hz. Ali'den bahseden şiirler tespitlerimize göre otuz civarındadır. Bunlardan *Divan*'ında bulunanlardan bir Murabba, bir Müseddes, 17, 15 ve 11 beyitlik üç kaside, üç gazel, on *Düvazdeh* ve bazı şiirlerinden bi'l-vesile Hz. Ali'yi adı veya sıfatlarıyla andığı beyitler; *Dehname*'de "*Der Menkabe-i Şâh-ı Merdân Ali Aleyhüs-Salâvât-ı ve's-Selâm*" başlığıyla Hz. Ali'nin menkabesinin anlatıldığı 35 beyt, *Divan*'ında yer alan Murabba' ("*Der cemî-i Tevhid u Na't u Menkabet*" başlığıyla tekrar edilmektedir) ve bir *Düvazdeh*; *Nasihatname*'de ise metin bütünlüğü içinde önce bir *Düvazdeh* anlayışı içinde 12 beyit, sonra ona bağlılığı ifade için 6 beyit doğrudan Hz. Ali'den bahsetmektedir.

¹¹ Fikret Türkmen, "Şah İsmail Hatâyî'nin Anadolu Alevî-Bektaşîliği ve Alevî-Bektaşî Edebiyatı Üzerindeki Etkileri", *I. Uluslararası Şah İsmail Hatai Sempozyum Bildirileri*, 9-11 Ekim 2003, Ankara 2004, 319.

Hız. Ali ve Evladına Bağlılık

Hız. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi sadece Alevî-Bektâşilerin değil, İslâm'ı kabullerinden itibaren bütün Türklerin müşterek bir hasleti olmuştur. Üstelik Türklerde halk dini dediğimiz yapının dini algısı büyük ölçüde tasavvuf üzerinden şekillendirmiştir. Türk tasavvuf kültüründe pek çok tarikatın pîri ve silsilenin başı Hız. Ali'dir. Bu silsilenin Hız. Ali evladı, imamlar yoluyla Hız. Ali'ye ulaştığı yollar ise silsiletü'z-zeheb (altın silsile) olarak adlandırılmıştır. Bu yola bağlananların yine Hız. Ali ve ehl-i beyt eliyle kurtuluşa ereceğine vurgu yapılmıştır.

Muhibb-i şâh olan mihnette kalmaz
Çıhar aydınlığa zulmette kalmaz

Çalınma dört yana bağlan Ali'ye
Erenler serveri şah-ı Veli'ye

Mizân u teraz ü sorgu haşr u mahşer
Ali elindedir fi'l-cümle yekser¹²

Şah İsmail Ehl-i Beyt imamlarına sevgisini dile getirdiği düvazdehlerinde bir taraftan imamları sahip oldukları özel hasletlerle anarken, diğer taraftan bu vasıflarla dervişlerine sofiyane mesajlar veren edebî hünerlerini sergiler.¹³ Bu düvazdehlerde o, sadece on iki imamı değil, Hız. Peygamber'den başlayarak kimi zaman Hız. Hatice, Hız. Fatıma'yı da anarak Hız. Ali ve evladına bağlılığını dile getirir.

Hatice mahrem oldu çün Rasul'e
Yakîn bil Fatıma Hayru'n-Nisâ'dır¹⁴

Esasen Hız. Peygamber'den sonra dine bağlılığı, İslâm'a hizmetteki öncelikleri, sahip olduğu ahlakî hasletleri ve toplum içindeki konumuyla kâmil insan olarak Hız. Ali'nin kabul edilmesi bu sevginin daha belirgin hale gelmesine yol açmıştır. Şah İsmail'in şiirlerinde bu sevgi ve tasavvur değişimini takip ederken, öncelikle bu kabullerin Türk tasavvuf geleneğine uygun olarak büyük ölçüde vahdet-i vücudçu varlık algısı çerçevesinde şekillendiğini belirtmek gerekir. Bu varlık algısında Hak-Muhammed-Ali üçlemesi vahdetin kesrete açılan ilahi olgusudur ve ilk tecellisini oluşturan nur-ı Muhammedî oluşturur. Hatta bu sevgi tasavvuf geleneğindeki menkıbe kültürüne bağlı olarak Hız. Ali'yle ilgili insanüstü bir takım kabullerin kendilerine nispet edildiği, literal tavsiftten farklı bir anlatım ve kabulleniş biçimini

¹² E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, II, 386-387; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatayî*, 246.

¹³ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I, 11, 39, 48, 55, 57, 581; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatayî*, 56, 59, 60, 83, 112, 114, 124, 149, 167.

¹⁴ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I,11; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatayî*, 112.
İslam anası Fatıma-i Hayru'n-nisâdır (İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatayî*, 124).

geliştirip yeni Hz. Ali tasavvurları ortaya çıkarmıştır.¹⁵ Özellikle mirac ve miraca bağlı olarak anlatılan Kırklar meclisi anlatımı bunun en tipik örneklerini ortaya koyar. Şimdi bu olguları Şah İsmail'in beyitlerinde takip edelim.

Hak-Muhammed-Ali

“Küntü kenzen” ayeti vasfından olmuştur nüzul
Varlığına “kün-fe-kân” ikrar iden Perverderdigâr¹⁶

Kimin ışkına yarattı cihanı
Budur ayn-ı ibadet tanı âni

Tevekkül kıl tefekkür eyle idrak
Nedir ol âlem-i ma'nâda levlâk¹⁷

Hem sende bulundu ism-i Â'zam
Hem sende görindi rûh-ı Âdem
Tıgında yazıldı satr-ı levlâk
Levlâke lemâ halaktü'l-eflâk¹⁸

Beyitlerinde “*levlâke levlâk lemâ halektü'l-eflâk*”¹⁹ sözüne telmih ile yaratılış sebebi olarak edilen nûr-ı Muhammedî olgusu dillendirilmektedir. İbadetin aynı, özü olarak tavsif edilen nûr-ı Muhammedî, vahdet-i vücud doktrininde Tanrının âleme zuhurunun ilk mertebesi, ilk tecellisidir. “*Küntü kenzen mahfiyen...*”²⁰ sözünün gereği gizli bir hazine olan ve bilinmek isteyen yüce Tanrı, Hakk bilinmek istediği için âlem-i manâ'dan âlem-i surete çıkararak belli mertebelerle tecelli etmiştir. Bu mertebelerin ilki Muhammed'in nûrudur; veya bir başka ifadeyle Muhammed-Ali'nin nûrudur. Çünkü Alevî gelenek Kur'an'da²¹ geçen “mişkât/nûr” ve “misbah/kandil” ifadelerinden hareketle nûr-ı Muhammedî'nin bir elmanın iki yarısı gibi birbirinden ayrılmayan Muhammed-Ali'nin nûrunun bileşimi olduğunu kabul ederler.²² Buna göre, nübüvvet vasfının tezahürü olarak

¹⁵ Bu konuda yapılmış müstakil bir inceleme için bk, Kamile Ünlüsoy, *Tarihi Şahsiyeti ve Anadolu İnanç Kültüründeki Tasavvurlarıyla Hz. Ali*, yayınlanmamış Dr. Tezi, SBE, Isparta 2011.

¹⁶ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I, 5-7; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 105.

¹⁷ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, II, 375; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 244.

¹⁸ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, II, 23; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 163.

¹⁹ Bu sözün Hz. Peygambere nispeti ve sıhhati hakkında bk. Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîdü'l-Elbâs amme's-tehera mine'l-Ehâdis-i 'alâ Elsineti'n-Nâs*, tah. A. Kalaş, 2. Baskı, Beyrut, 1979, II, 164; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 121-122.

²⁰ Bu sözün Hz. Peygambere nispeti ve sıhhati hakkında bk. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ* II, 132; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 98-99.

²¹ Bkz., Kur'an, Yunus 10/5, İbrahim 14/33, Nuh 71/15-16. Sonuncu ayetin Türkçesi şöyledir: “Görmediniz mi Allah yedi kat göğü nasıl yarattı? Onların içinde ayı bir nur kılmış ve güneşi bir kandil (çerağ) yapmıştır”. Konuyla ilgili açıklamalar için bkz., Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektâşilik*, Ankara 1990, 212-213.

²² Yeminî, bu olguyu Hz. Ali'nin kerametlerini içeren biçimde anlatır. Ona tasvirine göre; Cebrâîl yaratılıp kendisine Tanrı tarafından “*ben kimim*” sorusu yöneltilince cevaptan aciz kalıp otuz bin yıl kararsız bir şekilde uçmuş, havada asılı bir kubbe görmüş, kubbeye varınca içerde bir kandil içinde yarısı yeşil, yarısı ak bir nûr görmüş. Bunu ne olduğunu Tanrı'ya sormayı dilerken, ak nûrdan bir ses gelerek yeşil nûrun hâtemu'l-enbiyâ Muhammed olduğunu kendisinin de onun amca oğlu Ali olduğunu söylemiş; Cebrâîl'e Tanrı'ya vereceği

“Hz. Muhammed’i her kemâlin başlangıcı, her güzel hasletin menşei”²³ olarak gören anlayış Hz. Ali’yi de içerecek şekilde genişletilmektedir. Yani, velâyet vasfının nübüvvetin devamı gibi anlaşıldığı tasavvufî-Şîî düşüncenin²⁴ yansımasıyla, velâyet sahibi Hz. Ali, Hz. Muhammed’e nispet edilen vasıfları (nübüvvet hariç) kendisinde taşıyan ve onun devamlılığını sağlayan parçadır. Bu itibarla, ikisi birbirinden ayrılmaz ve birlikte zikredilir.

Bihamdillah der-âlem-i zuhûra evliya geldi
Çerağı yandı İslam’ın ki din-i Mustafâ geldi

Ali şâh-ı velâyetdür Ali sırr-ı hidâyetdür
Ali şol mâ’niden peydâ ki sırr-ı evliyâ geldi²⁵

Bu ilk tecellinin Tanrıyla birlikte dile getirilen şeklini ise Hak-Muhammed-Ali üçlemesi oluşturur. Zira yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Muhammed-Ali Tanrının ilk tecellîsi olarak vahdetin kesrete açılan kaynaklarıdır, birlikte çokluk veya çoklukta birliktirler; üçü birdir, aynı zamanda üçünün de kendi kimlikleri vardır, bu kimliklerin sırrına vâkıf olan onların birliğini idrak eder. Bu üçleme tezahürlerinde farklı olsalar bile manada birdirler. Bu birlikteliğin bilincinde olan Hatâyî de Hz. Ali’nin sıfatlarını esas alarak yazdığı yirmi iki kıtalık Murabba’da cihanda var olan canlı cansız her şeyin ve herkesin bu Allah-Muhammed-Ali’i vird edindiğini dillendirmiştir:

Evkât-ı cemâd u vird-i hayvan
Ber rûy-ı zenmîn u çerh-i eyvan
Teskîh-i melek duâ-yı insan
Allah ü Muhammed ü Ali’dir²⁶

Allah-Muhammed-Ali üçlemesinde, Allah bütün tanrısal sıfatlara sahip olarak her şeyin yaratıcısı, her şeyin hâkimi, her şeye gücü yeten ve hakikatin kendisidir. Hz. Muhammed, nübüvvet vasfıyla şeriat sahibi olarak insanlara yol gösteren dini tebliğ eden ve öğretilendir. Hz. Ali, velâyet vasfıyla tarikat sahibi olarak kâmil insan makamında insanların manevî terbiyelerini tamamlamaları için onlara örnek olandır. Alevî geleneğinde Hz. Ali’nin örnek alınması, nübüvvetin sadece Allah’ın seçtiği kimselere hasredilmesi ve bunun da Hz. Muhammed ile birlikte sona ermesiyle ilgilidir. Oysa velâyet vasfı Hz. Ali, imamlar ve

cevabı “*Sen rızıklar verici, alemlerin yaratıcısı ve bağışlayıcı padişahsın, ben ise eksik ve aciz bir kulum*” diye öğretmiştir. Bu nedenle Cebrâil Hz. Ali’yi üstad olarak tanımış ve ashâb içinde ona ayrı bir hürmet göstermiştir. Bkz., *Fazilet-nâme-i Cenâb-ı Şâh-ı Velâyet*, İstanbul 1325-1327, 86-88.

²³ Mehmet Demirci, “Nûr-ı Muhammedî”, *DEÜİFD*, I, İzmir (1983), 239-240.

²⁴ Bu konuda bk., Kamil M. eş-Şeybî, *es-Sıla Beyne’t-Tasavvuf ve Teşeyyü’*, 3. Baskı, Beyrut (1982), 369 vd.

²⁵ İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 60. Benzer örnekler için bkz., E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I, 214; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 116.

²⁶ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I, 14-22; II, 29-39; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 149-151, 164-165.

veliler vasıtasıyla devam eden, süreklilik arz eden bir özelliğe sahiptir.²⁷ Bu devamlılık, insanlara, bu dünyadaki manevî eğitimleri ve tarikat yolunda kat ettikleri makamlara paralel olarak hakikat ve marifet sırlarına ermeleriyle ona ulaşabilme imkanı sağlar.

Burada özetlemeye çalıştığımız vahdet-i vücud doktrininde Hz. Ali'yle temsil edilen insanın ilk tecelliden başlayarak maddi âleme nüzûlü/inişi ve maddi âlemde yeniden urûcu/yükselişinin anlatıldığı *Devriye* türü deyişler tasavvuf literatürüne önemli yer tutarlar. Bu *Devriyelerde* Hz. Âdem ile birlikte âlem-i şehâdette zuhur eden Nur-ı Muhammedî sırasıyla bütün peygamberlere geçerek Hz. Muhammed ve Hz. Ali'ye ulaşır. Hz. Ali'nin velayetinin kendisinden sonra evlatları üzerinden velilere geçmesine binaen tasavvuf şeyhleri insan-ı kâmil makamına ulaşan, bu devri tamamlayan kimselerdir. Bu kemale erişenler, kendilerini fenâ fillah makamında hakikat ve ma'rifet sırrına ererek her şeyle özdeş görmeye başlarlar. Onlar da yaşadıkları bu manevi tecrübeyi zaman zaman şairane deyişlerle dile getirmişlerdir. Hallac'ın "Ene'l-Hakkı" böyle bir özdeşliğin eseridir. Şah İsmail de yaşadığı manevi tecrübeyi kimi zaman beyitlerle kimi zaman da *Devriyelerle* dile getirmiştir.²⁸

Aynallahem aynallahem aynullâh
Gel imdi Hakk'ı gör ey gûr-i gümrâh²⁹

Yer yoh iken gök yoh iken tâ ezelden var idim
Gevherin yekdânesinden ileri pergâr idim

.....
Men Hatâyî'yem Hakk'ı hak tanımişem bî-gümân
Ânın için ol yaratdı men âna derkâr idim³⁰

İşte Şah İsmail'deki bu tasavvufi varlık anlayışı ve bu çerçevede benimsediği ve dile getirdiği Hz. Ali algısı bilinen İsnâaşeriyye Şîliği/Caferiyye'den farklı ve tasavvuf ağırlıklı Safevî Kızılbaşlığıdır. Bu noktada Azeri Şîliğinin de Anadolu Aleviliğine paralel kabullere sahip olduğunu ve Türkmen geleneği içinde İsnâaşeriyye Şîliğinden çok Anadolu Aleviliğine yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Mirac ve Kırklar Meclisi

Yukarıda tasavvufi gelenekte, sevgiyle oluşturulan bağlılık algısına binaen menkıbe kültürünün kapsamında Hz. Ali ve tarikat şeyhlerine dair insanüstü anlatıların oluştuğunu

²⁷ Velayet vasfının sürekliliği hakkındaki Şîî yaklaşım için bkz., Henri Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. H. Hatemi, İstanbul (1986), 56-59. Aynı anlayışın tasavvuf kültürüne nasıl yansıtıldığı için bkz., eş-Şeybi, *es-Sıla*, I, 378 vd.; Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, Ankara, (tr.), 143-153.

²⁸ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I, 1-7, 272, 372, 575, 576; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 85, 105-106, 148, 156.

²⁹ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I, 475; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 268, (şiir Hatâyî'ye nispeti şüpheli olanlar arasında verilmiştir).

³⁰ E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I, 372; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 85.

söylemiştik. Bu oluşumun görünüşte varlığın zuhuruyla ilgili tecelli nazariyesi ve tasavvufi epistemolojiyle ilgidir. Ancak oluşumun arka planında büyük ölçüde farklı mitolojik etkileri ve halk inançlarının varlığını göz ardı etmemek gerekir. Burada bu bağlamda değerlendirilebilecek Alevî kültürde temel bir yere sahip Mirac ve Kırklar meclisine işaret etmek istiyoruz.

Alevî-Bektâşîler Hz. Muhammed'in bedenen miraca çıkışını kabul ederek bunu kendilerine özgü menkıbevi bir anlatımla dile getirirler. *Buyruk*'larda bu konuda nakledilenler özetle şöyledir: Hz. Peygamber Mirac'a giderken yolda bir arslan görür, çıkarıp yüzüğünü ona verir ve yoluna devam ederek Sidretü'l-Müntehâ'ya erişir. Orada Tanrı'yla söyleşir. Tanrı'yla doksan bin kelam söyleşmiştir, bunların otuz bini ümmete aittir. Altmış bini ise Hz. Ali'de sır olmuştur. Burada Hz. Muhammed'e bal, süt ve elma verilmiştir. Hz. Muhammed Mirac'dan dönerken Mina'da bir kubbe ilgisini çeker ve kapıyı çalıp içeri girmek ister. Kendisine, kim olduğu sorulunca, iki defa “*peygamberim*” dediği için kapı açılmaz, üçüncüsünde “*sırru'l-kayyûm, hâdimü'l-fikarâyım, bir yoksulum*” diye cevap vererek içeriye girmeyi başarır. Oradakilerin kimler olduğunu sorar. Oradakiler, kırklarız, kırkımız birbirimizin aynıyız, derler. Bir kişinin eksik olduğunu görünce kimin eksik olduğunu sorar; onlar, Selmân'ın bulunmadığını söylerler. Hz. Muhammed onlardan bir nişan isteyince “*Kırkımız birdir, birimiz kırktır*” derler, biri kalkıp kolunu keser kırkıdan da kan akar. Kırklar pîrlerinin Aliyü'l-Murtazâ, rehberlerinin Cebrâîl (as) olduğunu söylerler. Bir müddet sonra Selmân parsdan yanında bir üzüm tanesi ile gelir. Seyyidü'l-Hâdim olarak üzümü pay etmesini Hz. Peygamber'den isterler.* Hz. Peygamber Cebrâîl'in delâletiyle üzümü ezip şerbet eder ve kırklara pay eder. Kırklar mesti elest olup, “*Allah*” deyip, üryan ve püryan semaya kalkarlar. Hz. Muhammed dahi semaya kalkar, mübarek imamesi başından düşer, kırk pare edip bellerine bağlarlar.³¹

Pek çok Alevî-Bektâşî şairinin manzum olarak dile getirerek adeta hafızalara naksettikleri bu olguyu ilk defa dile getirenlerden birisi Şah İsmail'dir. Hatta tasavvufu literatürdeki *Miracname* geleneğinin Şah İsmail ile başladığı söylenir.³² Şah İsmail'in farklı

* “*Ben kavmin hizmetçisiyim*” şeklinde nakledilen bir hadise telmih vardır. Hadisle ilgili değerlendirme için bk., Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, 462.

³¹ *Buyruk*, haz. S. Aytekin, 7-12; *Buyruk*, haz. A.A. Atalay, İstanbul, 1993, 13-23; İmam-ı Cafer-i Sadık Buyruğu, haz.F.Bozkurt, 2. Baskı, İstanbul 2004, 13-19. Aynı bilgi, bir Alevî dedesi tarafından Y.Ziya Yörükân'a anlatılmıştır, bk., “Anadolu Alevîleri Tahtacılar”, *Darul Fünûn İlahiyat Fak. Mec.*, sene 2, S. 8, 1928, 115-116. Bektâşîlerde bu toplantının anısına dergâhın büyük cem odasına “kırklar meydanı” da denilir, yapılan cemde bu olay yeniden canlandırılmış olur. Bektâşîler ve Aleviler tarafından yapılan cem törenlerinin farklı biçimleri, bu rivayette anlatılan “kırklar cemi”ne dayandırılır.

³² Fikret Türkmen, “Şah İsmail Hatayî'nin Anadolu Alevî-Bektâşîliği ve Alevî-Bektâşî Edebiyatı Üzerindeki Etkileri”, *I. Uluslararası Şah İsmail Hatai Sempozyum Bildirileri*, 9-11 Ekim 2003, Ankara 2004, 319.

yerlerde dile getirdiği Mirac anlatısı³³ Anadolu'daki Alevî/Kızılbaş cemlerinde şöyle terennüm edilir:

Geldi Cebrail çağırdı ya Muhammed Mustafâ
Hak seni Miraca okudu dâvana kâdir Hudâ

Evvel emanet budur ki bir rehber tutasın
Olasın tarik içinde tarik-i müstakîma

Muhammed şakule vardı yoktur menden bir azim
İmdi senden el turalım Hak buyurdu “ve’s-sehâ”

Ahan Cebrail bağladı Habibullah belini
İki gönül bir oluben yürüdüler dergâha

Vardı dergâh kapısına gördü bir aslan yatur
Aslan bir hamle kıldı ki başta koptu bir fetâ

Buyurdu sırr-ı kâinat “korkmasın, der, Habibim
Hâtemin ağzına versin senden ister nişâna

Hâtemin ağzına verdi aslan kılındu sakın
Muhammed’e yol verildi aslan gitti tahata

Vardı Hakk’a da’vâ etti ona bunu söyledi
“Ne güzel sırrın var imiş hayli cevır ettin bana”

“Ol benim sırr-ı devletim sana tâbi hayatı”
Geldi eşiğe baş eğdi kible-i kiblegâha

Gördü bir biçare derviş hemen yutmak diledi
Ali bile olsa idi dayanamaz ol cana

Doksan bin kelâm danıştı iki gönül dostuna
Tevhidi armağan verdi yeryüzünde insana

Kalktı ayak üzerine himmetini diledi
“Ümmetini yarlıgadım” dedi perverdigâra

³³ E. Memmedof’un verdiği “Ali’dir” redifli yirmi beytlik şiirin ikinci beyti şöyledir:

Muhammed mi’raca vardığı gice

Kapuda gördüğü arslan Ali’dir (*Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I, 569-572. İ. Arslanoğlu şiiri şüpheliler arasında verir, bk. *Şah İsmail Hatâyî*, 304-305).

Ayrıca *Nasihatname*’de beş beyitle aynı olay tasvir edilir. E. Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, II, 376; İ. Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî*, 244.

İnip türab etti yüzün Hakk'a teslim etti özün
Hak tapşırıp salkım üzüm Hüseyin ile Hasan'a

Anlayıben secde kıldı hoş kal Sübhânım dedi
Varıp evine dönerken yolda uğradı Kırklara

Vardı Kırklar sohbetine oturup oldu sakin
Cümlesi de secde etti hazret-i emîrullah

Kudretten bir el geldi ezdi şerbet eyledi
Muhammed hâtemin gördü uğradı müşkül hâla

Anı bir nûş eyledi cümlesi oldu hayran
Mümin Müslim üryân püryân başladılar samaha

El çaluben Allah Allah dediler Allah Allah
Muhammed bile duruştu Kırklar ile samâha

İrâdetler kadîm oldu erkân yerini aldı
Muhammed'i gönderdiler hatırla oldu safâ

Ali'ye tavaf eyledi mührü önüne koydu
"Sen bir sırr-ı vilâyetsin" dedi Saddak Mustafâ

Evvel sensin âhir sensin cümle sana bağlıdır
"Tevellâyım sana ezel ya Aliyü'l-Murtazâ

Şah Hatai bu kelâmı vafedüben söyledi
Haklı söz inandıramam özü çürük ervâha³⁴

Anadolu Alevî Kültüründe Şah İsmail'in İzleri

Yukarda ifade ettiğimiz gibi ilk düvazdehler Şah İsmail'e aittir. Anadolu'da düvazdeh yazma geleneğinde de Şah İsmail örnek alınmıştır. Yine edebiyatımızda *Miracname* denilen miracın anlatıldığı ilk manzum örnekler de Şah İsmail'e aittir. Burada naklettiğimiz Mirac ve Kırklar Meclisi algısının Alevî kültüründe temel bir yere sahip olduğunu ve yapılan cem törenlerinde bu olayın canlandırıldığını ve içselleştirilerek yaşatıldığını söylemiştik. Bu olgu bir başka boyutunda ise, Alevî cem törenlerinin Miraclama kısmında Şah İsmail'in manzum deyişi okunarak semah dönülür. Esasen sadece Miraclama kısmı değil, özellikle Alevî-Kızılbaş ocaklarında cem törenlerindeki her safhadan Şah İsmail'den deyişler okunur. Tören başlarken Hatayî'nin *On İki Hizmet Deyişi*

³⁴ Nejat Birdoğan, *Şah İsmail Hatai, Yaşamı Yapıtları*, 2. Baskı, İstanbul 2001,189-191.

okunarak on iki hizmet sahibi yerlerini alır. Çerağ uyandırılırken Hatayî'nin *Çerağ Uyandırma Deyişi* okunarak çerağ uyandırılır. Kurban tığlanacağında Hatayî'nin *Kurban Deyişi* okunarak kurban tığlanır; su dağıtılırken Hatayî'nin *Saka Deyişi* okunarak su dağıtılır. Dâra durulduğunda Hatayî'nin *Dâr/Hata Deyişi* okunarak özür beyan edilir.³⁵ Cemde okunan düvazlarda Hatayî'den örnekler bulunur. Dolayısıyla Hatayî Alevî-Kızılbaş cemlerinin her yerindedir.

Bu şiirlerin büyük ölçüde hece vezniyle yazıldığını dikkate alırsak onların Şah İsmail'e nispeti sıkıntılıdır. Bununla birlikte aşağıda açıklanacağı üzere Hatayî adına ve mahlasına duyulan saygı gereği Alevîler, bu deyişler okunurken onları Şah İsmail'in deyişleri olarak benimseyip bizzat Şah İsmail'i dinliyormuşçasına huşu, saygı, zevk ve muhabbet içinde dinlerler. Bunun sebebi muhtemelen Şah İsmail'in yolun erkân ve esaslarının belirlenmesinde oynadığı etkin roldür. Daha sonra halifeleri vasıtasıyla Anadolu'da "Sofiyân Süreği"nin devamlılığını sağlarken bu esaslar onun adına ikame edilmiştir. Öte yandan Anadolu'daki Kızılbaş dervişleri de, Şah İsmail'e olan muhabbet ve bağlılıklarıyla takip eden yüz yıllarda törenler vasıtasıyla onun hatırasını yaşatmaya gayret etmişlerdir.

Bu etkilerin diğer boyutunda ise Şah İsmail'in edebî şairlik gücüyle Anadolu'daki etkilerinden söz etmek gerekir. Bu etkilerin ilk boyutu aynı şiirlerin aynen veya çok küçük farklarla Şah İsmail ile birlikte Anadolu'da yaşayan bazı Alevî ozanlarına nispet edilmesidir. N. Birdoğan, ilgili çalışmasında Fuzûlî, Nedim, Pir Sultan Abdal ve Kurbanî gibi şairlerin Şah İsmail ile benzeş bazı beyitlerini tespit ederek bu etkileşimle ilgili örnekleri okuyucunun dikkatine sunmaktadır.³⁶ F. Türkmen de konuyla ilgili aynı adlı bildirisinde Kul Himmet, Pir Sultan Abdal, Yeksânî, Everekli Seyranî, Teslim Abdal, Ahû Dede mahlaslı ozanların deyişleriyle Şah İsmail'in deyişleri arasındaki benzerliği örnekleriyle ortaya koymuştur.³⁷

Yine M.S. Koz bazı *Cönklerden* hareketle Alevî Bektaşî geleneğinde Hatâî mahlaslı şiir yazma geleneğini bunların Şah İsmail'e nispetini gerek edebî üslup gerekse dil açısından değerlendirmektedir.³⁸ Muhtemelen benzer gerekçelerle İ. Arslanoğlu'da yaptığı

³⁵ Bu konudaki uygulama ve örnekler için bk., Ali Yıldırım, "Anadolu Alevi Cemlerinde Ozan Şah Hatayî'nin Yeri", *I. Uluslararası Şah İsmail Hataî Sempozyum Bildirileri*, 9-11 Ekim 2003, Ankara 2004, 341-353.

³⁶ Nejat Birdoğan, *Şah İsmail Hataî*, 32-34.

³⁷ Fikret Türkmen, "Şah İsmail Hatayî'nin Anadolu Alevî-Bektaşîliği ve Alevî-Bektaşî Edebiyatı Üzerindeki Etkileri", 320-325.

³⁸ M. Sabri Koz, "Belli Mahlaslar Üzerinden Şiir Söyleme Geleneği ve Türkiye'de Yazılan Alevî-Bektaşî Cönk ve Mecmualarındaki Hatâî Mahlaslı Şiirler", *I. Uluslararası Şah İsmail Hataî Sempozyum Bildirileri*, 9-11 Ekim 2003, Ankara 2004, 184-217.

çalışmasında Şah İsmail'e nispeti şüpheli kaydıyla 156 şiir verir. N. Birdoğan'ın Malatya yöresinde tapşırma/mahlası Hatayî denildiğinin tespiti³⁹ ise Hatayî mahlasının bütün ozanlar için geçerli bir mahlasa dönüştüğünün veya Şah İsmail'in anısına onun mahlasının kullanıldığını en önemli işareti sayılabilir.

İ.Arslanoğlu, Hatayî, Can Hatayî, Derdimend Hatayî, Derviş Hatayî, Kul Hatayî, Pir Hatayî, Sultan Hatayî, Şah Hatayî⁴⁰ mahlaslarına sahip Anadolu Hatayî'lerini tespit eder ve onların şiirlerinden örnekler verir.

Şah İsmail'in Anadolu'daki tesirini gösteren en ilginç örneklerden birisi de onun Sünnî çevrelerde de sevilen sayılan ve taklid edilen bir ozan olmasıdır. *Namaz İlahisi* diye meşhur, geçmiş yıllarda *Namaz Hocası* adıyla basılan küçük el kitaplarının arka kapağında yer alan altı kıtalık bu deyişin son kıtası şöyledir:

Hatai'yim, Hakkı'ı dilinden komaz
Daima ederiz biz Hakk'a niyaz
Yedi "Yasin" ile üç kere "İhlas"
Hak nasip eyleye öldüğüm zaman⁴¹

Sonuç

Şah İsmail, yaşadığı dönemdeki siyasi ve sosyal şartları iyi değerlendiren ve özellikle sahip olduğu ilahi misyonu Şeyhlik ve Şahlıkla şahsında temsil eder ve bağlılarına onların dilinde hitap eder. Bu sade öz Türkçe hitabı onu haklı olarak Azeri/Türk edebiyatının en önemli temsilcilerinden birisi yapmıştır. O Şeyhliğiyle tasavvufi vahdet-i vücud doktrini özümseyen, dedesinden miras aldığı Şî inançla Hz. Ali ve on iki imama muhabbette ifrata varan bir bağlılık örneği sergilemiştir. Özellikle Hz. Ali'yle ilgili kabulleri dini, tasavvufi, Hurûfî deyişlerinin hemen hepsine nakış nakış işlenmiştir. Onun Safevî geleneğinde devleti kurma ve Türkmenlerin önünü açması bağlamında Anadolu'daki etkileri de yadsınamaz. Bu etki onun sanatçı kişiliğiyle farklı ozanların deyişlerinde dile gelmiştir. Ama daha önemlisi Anadolu'daki Kızılbaş ocaklarındaki sofıyan sürelerinde Şah İsmail kendisine nispet edilen deyişlerle adeta her süreğin yürütücü, her cemin dedesi gibi algılanıp saygı görmüştür. Sünni gelenekte görülen Hatayî mahlaslı deyişler ise Şah İsmail'in Anadolu'da Türkmenler tarafından nasıl benimsenip yaşatıldığını en ilginç örneklerindendir.

³⁹ Nejat Birdoğan, *Şah İsmail Hatai*, 35.
Hatayimdir Şah Hatai
Amma Adım Ömer durur

⁴⁰ İ. Arslanoğlu ilgili eserin ikinci kısmını bu konuya ayırmıştır. Bk. 341-536.

⁴¹ M. Besim İsmail Efendioğlu, "Şah İsmail Hatai Şiirlerinde Tarikat ve Ahlakî Değerler Eğitimi" *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2009, Cilt: 12, S. 33, 296-297.